

O'ZBEKISTON XALQARO ISLOM AKADEMIYASI

IMOM MOTURIDIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

MOTURIDIYLIK

The Maturidiya – الماتريدية – Матуридизм

IMOM MOTURIDIY

XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI

INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CENTER

المركز الدولي للبحوث العلمية

Tashkent–2021

TAHRIR HAY'ATI

1. **Rustam QOSIMOV** – iqtisod fanlari doktori, professor;
2. **Muzaffar KAMILOV** – tarix fanlar nomzodi;
3. **Usmonxon ALIMOV** – O‘zbekiston musulmonlari idorasi raisi, muftiy;
4. **Zohidjon ISLOMOV** – filologiya fanlari doktori, professor;
5. **Davron MAXSUDOV** – tarix fanlari doktori, dotsent;
6. **Shoazim MINAVVAROV** – O‘zbekistondagi islom sevilizatsiya markazi direktori;
8. **Ahadjon HASANOV** – tarix fanlari doktori, professor;
9. **Zohidullo MUNAVVAROV** – siyosiy fanlar doktori, professor;
10. **Shovosil ZIYODOV** – tarix fanlari nomzodi
11. **Ahmad Sa’d DAMANHURIY** – falsafa fanlari doktori;
12. **Ashirbek MO‘MINOV** – tarix fanlari doktori, professor, (L.N.Gumilev nomidagi Yevroosiyo milliy universiteti);
13. **Muhammad NAZIR AYYAD** – Ilohiyot fanlari doktori, (Al-Azhar majmuasining Islom tadqiqotlari akademiyasi bosh kotibi);
14. **Moxanad XURSHID** – Ilohiyot fanlari doktori, (Myunster universiteti huzuridagi Islom ilohiyoti markazi rahbari);
15. **Kamaluddin NURIDDIN MERJUNI** – falsafa fanlari doktori, (Malayziya Islom fanlari universiteti kafedra mudiri);
16. **Sayyid Abubakr MUTTAQIY** – Islom huquqshunosligi bo‘yicha doktor, (Afg‘onistonning mustaqil ma‘muriy islohotlar va davlat xizmati komissiyasining yuridik maslahatlar bo‘yicha boshqarma boshlig‘i)

MUNDARIJA

Tabriklar

- Rustam Qosimov**.....3
Salim ibn Muhammad al-Malik.....5
Ali Erbaş.....7
Abdug‘ofur Axmedov.....10
Usmonxon Alimov.....13
Recep Şentürk.....17

Zohidjon ISLOMOV. O‘zbekistonda Moturidiylik aqidasi o‘rganishga doir ilmiy tadqiqotlar.....19

Mustafa CERİĆ. In the Shadow of Quasi-Salafi Ideology: A Need for an Enlightenment from Imām Al-Mâtūrîdî’s Sunni Synthetic Theolgy.....27

Ahmed AK. Mürtekb-I kebire bağlamında Imam Mâtūrîdî’nin Hâricîlere yönelttiği eleştiriler.....34

Avvod Mahmud AVVOD SALIM.

العقيدة الماتريدية استقامة المنهج وصفاء المذهب..... 41

Shovosil ZIYODOV. Moturidiya kalom maktabiga oid yangi manbalar tahlili.....46

Sönmez KUTLU. Türki kavimlerin din anlayışının kurucu unsurlari: Hanefilik ve Maturidilik.....53

Saidmuxtor OKILOV. Imom Moturidiy davrida aqidaga oid yozilgan asarlar.....64

Ramil ADIGAMOV. Базовые принципы учения Абу Мансура ал-Матуриди и его развитие в Волго-Уральском регионе.....68

Ahmad Sa’d DAMANHURIY.

الماتريدي والماتريدية في عالمنا المعاصر 76

Metin Avcı. Imam Mâtūrîdî’ye göre imanda artma ve eksilme sorunu.....83

Abdullatif Alloqulov. Movarounnahr ilmiy muhitida Imom Moturidiyning tutgan o‘rni.....91

**Зоҳиджон Исломов
Маҳмудович**

*Ўзбекистон халқаро ислом
академияси Илмий ишлар ва
инновациялар бўйича
проректори*

**ЎЗБЕКИСТОНДА МОТУРИДИЙЛИК
АҚИДАСИНИ ЎРГАНИШГА
ОИД ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАР
НАУЧНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ДОГМАТИКО-ФИЛОСОФСКОГО
УЧЕНИЯ МАТУРИДИЗМА В
УЗБЕКИСТАНЕ**

**SCIENTIFIC RESEARCH ON THE
STUDY OF THE DOCTRINE OF
MATURIDIYYA IN UZBEKISTAN**

Калит сўзлар: *Ўзбекистон халқаро ислом академияси, диний таълим, диний-маърифий соҳа, қуръоншунослик, ҳадисшунослик, калом илми, ақида.*

Ключевые слова: *Международная исламская академия, религиозное образование, религиозно-просветительская сфера, корановедение, хадисоведение, исламское богословие (калам), ақида (религиозная догматика)*

Key words: *International Islamic Academy of Uzbekistan, religious education, religious-educational field, Quranic studies, Hadith studies, kalam (Islamic theology), aqeedah.*

Янги Ўзбекистонда жамият ҳаётининг турли жабҳаларида бўлгани каби диний-маърифий соҳада ҳам залворли ислохотлар, тубдан янгиланишлар амалга ошмоқда. Юртимизда “Миллий тикланишдан миллий юксалиш”га ўтиш жараёнида диний-маърифий соҳаларда амалга оширилаётган ислохотлар, ўзгаришлар ўзининг аҳамияти билан ажралиб туради. Буни ажодларимизнинг бой миллий-маънавий меросини, хусусан, миллий қадриятларимиз даражасига кўтарилган қўлзма меросимизни ўрганиш борасида яққол кўриш мумкин. Маълумки, Ўзбекистон ислом дини, таълимоти, санъати ва маданиятини дунёга ёйган қадимий

юрт ҳисобланади. Юртимиздан жаҳон фани ва маданиятига ўзининг серкирра илмий мероси билан улкан ҳисса қўшган минглаб алломалар етишиб чиққан. Уларнинг нодир қўлзма асарлари дунёнинг турли мамлакатлари фондларига тарқалган ва ҳозирда ўша фондларнинг кўрки даражасидаги маънавий бойлигига айланган ҳамда бу халқаро ҳамжамият томонидан тўлиқ эътироф этилган.

Маълумки, Ўзбекистон алломаларининг маънавий мероси дунё бўйлаб тарқалиб, ҳозирда ўша мамлакатлардаги фондлар ва музейларда сақланмоқда. Бугунги кунда Ўзбекистонга дахлдор барча ёзма ёдгорлик-ларни аниқлаш ва уларнинг нусхалари, факсимилеларини юртимизга олиб келиш иши бошланди. Ёзма маънавий меросимизнинг катта қисмини ташкил этадиган исломшунослик соҳасига ҳам тўлақонли илмий йўналиш сифатида қаралиб, ҳам дунёвий, ҳам диний мазмунда умумлаштирилган илмий ёндашув шакллана бошлади. Ушбу соҳаларни илмий жиҳатдан тўғри шакллантириш учун биринчи навбатда асл манбаларни ҳозирги замон ўзбек тилида, ёшлар ва замонавий китобхон тушунадиган тарзда нашр этилиши лозим эди.

Ўзбекистонда Қуръони карим матнининг ўзбекча изоҳли таржималарининг яратилиши исломшунослик, хусусан, қуръоншунослик фанининг сезиларли ютуқларидан бўлди. Шайх Усмонхон Алимов, Шайх Абдулазиз Мансур, Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф, Шайх Аловуддин Мансур каби уламолар томонидан амалга оширилган тафсир ва таржималар ажодларимиз ҳамда ҳозирги кунда биз эътиқод қилиб келаётган ислом дини таълимоти асосларини тўлақонли англашга хизмат қилади. Бу йўналишдаги тадқиқотлар бугунги кунда жадал давом этмоқда. Жумладан, Шайх Абдулазиз Мансур томонидан амалга оширилаётган Қуръони каримнинг янги тўлдирилган изоҳли таржимаси яқунланиб, 2018 йил ушбу изоҳли таржиманинг янги нашри амалга оширилди [11]. Олим томонидан амалга оширилган Қуръони каримнинг рус тилидаги таржимаси ҳам илм аҳли ва китобхонларга тақдим этилди.

Ўзбекистон халқаро ислом академиясида олиб борилган илмий изланишларнинг каттагина қисмини ҳам Қуръони карим ва унинг тафсирларига бағишланган тадқиқотлар ташкил этади. Бу йўналишда Қуръони карим маъноларининг

Учинчи ренессансга тамал тошини қўяётган янги Ўзбекистонда ҳаётнинг турли жабҳалари каби диний-маърифий соҳада ҳам кенг қўламдаги ислохотлар амалга оширилмоқда. Юртимизда Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази, Имом Бухорий ҳамда Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот марказлари, Ҳадис илми олий мактаби, Мир Араб олий мадрасаси каби илм-фан, таълим масканларининг очилиши исломшунослик ривожига катта эътибор берилганлигини кўрсатади. Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг очилиши ҳам исломшунослик ривожига сезиларли ҳисса бўлиб қўшилди. 2017 йили “Олий илмий, илмий педагогик мутахиссисликлар рўйхати” янги “Исломшунослик” фани соҳаси киритилиб, унинг доирасида “Ислом тарихи ва манбашунослиги”, “Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик”, “Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт”, “Шарк мумтоз адабиёти ва манбашунослиги”, “Диншунослик”, “Дин психологияси” ихтисосликлари очилди.

Ушбу мақолада юртимизда мотуридийлик таълимотини ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар, эришилган муҳим натижалар ҳақида сўз юритилади.

В новом Узбекистане, закладывающем фундамент третьего Ренессанса, проводятся масштабные реформы в области религии и просвещения, а также в различных сферах жизни. Открытие в нашей стране научных и образовательных учреждений, таких как Центр исламской цивилизации в Узбекистане, Международные научно-исследовательские центры Имама Бухари и Имама Термези, Высшая научная школа хадисов, Высшее медресе Мир Араб, свидетельствует о том, что большое внимание уделяется развитию исламоведения. Открытие Международной исламской академии Узбекистана также внесло значительный вклад в развитие исламоведения. В 2017 году в «Список высших научных, научных и педагогических специальностей» было добавлено новое направление - «Исламоведение», в которое входят «Исламская история и источниковедение», «Коранические исследования», «Хадисоведение», «Фикх, наука калама. Богословие», «Восточная классическая литература и источниковедение», «Религиоведение», «Психология религии».

В этой статье обсуждаются исследования, проведенные в нашей стране по изучению догматико-философского учения Матуридизма и достигнутые важные результаты.

In the new Uzbekistan, which is laying the foundation of the third Renaissance, large-scale reforms are being carried out in the field of religion and enlightenment, as well as in various spheres of life. The opening of scientific and educational institutions in our country, such as the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan, Imam Bukhari and Imam Tirmidhi International Research Centers, the Higher School of Hadith, the Mir Arab Higher Madrasah, shows that great attention is being paid to the development of Islamic studies. The opening of the International Islamic Academy of Uzbekistan has also made a significant contribution to the development of Islamic studies. In 2017, a new field of “Islamic Studies” was added to the “List of Higher Scientific, Scientific and Pedagogical Specialties”, within which “Islamic History and Source Studies”, “Quranic Studies”, “Hadith Studies”, “Fiqh, Kalam. Theology”, “Oriental classical literature and source studies”, “Religious studies”, “Psychology of religion” specialties were opened.

This article discusses the research conducted in our country on the study of the doctrine of Maturidiyya and the important results achieved.

Ўзбек тилидаги таржима ва тафсири билан бир қаторда уларнинг илмий таҳлили ҳам амалга оширилмоқда. «Қуръон, тафсир ва муфассирлар», «Қуръон оятларининг мазмуний мундарижаси ва унинг маънавий аҳамияти», «Абу Лайс Самарқандийнинг «Баҳру-л-улум» тафсири ва унинг Мовароуннахр маънавий-маърифий ҳаётида тутган ўрни»[1], “Абу-л-Баракот ан-Насафийнинг тафсир илмида тутган ўрни” [12], “Қуръони каримда Исо пайгамбар сиймоси”, “Абу Бакр Жассос “Аҳком ал-Қуръон” тафсирининг ханафий мазҳаби ривожига аҳамияти” мавзуларидаги тадқиқотлар асл манбаларга таянганлиги билан ажралиб туради ва сўнгги йилларда соҳа бўйича амалга оширилган фундаментал тадқиқотлардан ҳисобланади. Бу соҳада амалга оширилган ва

химоя қилинган докторлик диссертациялари алоҳида аҳамият касб этади.

Ҳадис манбаларини илмий таҳлил қилиш ҳам исломшуносликнинг муҳим йўналишларидан бўлиб, соҳа бўйича чуқур илмий тадқиқотларни амалга ошириш имконияти мавжуд. Мана шу мақсадда Самарқандда ҳадис илмий мактабининг очилиши соҳа ривожига катта таъсир кўрсатади. Жумладан, ҳадисшунослик манбалари, ҳадис тўпламларидаги матнларни таҳлил қилиш, ҳадис маъноларини тўғри талқин қилиш ҳозирги кунда долзарблик касб этмоқда. Мазкур соҳада «Абдуллоҳ Субазмунийнинг «Кашфу-л-осор» асари ҳадис илмига оид манба», «Абу Ҳафс Насафийнинг «Китобу-л-қанд фи маърифат уламо Самарқанд» асари – Самарқандда ҳадис

илми тарихи бўйича муҳим манба» [17], «Ҳаким Термизийнинг «Наводиру-л-усул» асари ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба», «Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожига тутган ўрни (Бухорий, Муслим, Термизий)», «Имом Доримийнинг ҳадис илми ривожига кўшган ҳиссаси», “Абдулҳамид Кеший илмий меросининг VIII-IX асрлар Мовароуннаҳр ҳадис илми ривожигаги ўрни”, “Имом Бухорийнинг “ат-Тарих ал-кабир” асари ҳадис илмига оид муҳим манба”, “Ҳадисларнинг диний ақидапарастликка қарши моҳияти”[19] мавзуларидаги илмий тадқиқотлар амалга оширилган.

Ислом ҳуқуқшунослигига бағишланган тадқиқотлар ҳам каттагина ҳажми ташкил этади. «Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожига Алоуддин Самарқандийнинг ўрни ва «Тухфат ал-фуқаҳо» асарининг аҳамияти», «IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом Бухорийнинг мавқеи ва унинг «Жомиу-с-саҳих» асаридаги фикҳий масалалар», «Маждуддин Уструшанийнинг Мовароуннаҳр фикҳ илми тарихида тутган ўрни», «Абу Зайд Дабусий меросининг Мовароуннаҳрда фикҳ илми ривожига тутган ўрни», «Бурхонуддин Маҳмуд Бухорийнинг «Муҳит» асари ва унинг Мовароуннаҳр қозилигида тутган ўрни», «Ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳаби тараққиётида Ўрта Осиё фақиҳларининг ўрни», «Лутфуллоҳ Насафийнинг «Фикҳи Кайдоний» асари ва унга ёзилган шарҳ ва ҳошиялар таҳлили»[13], «Бурхониддин Марғиновичнинг «Ҳидоя» асари – муҳим ҳуқуқий манба», «X–XIII асрлар Мовароуннаҳр ижтимоий муносабатларига оид процессуал ва нотариал ҳужжатлар», «Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ҳанафий фикҳи». «Аловуддин Бухорий «Ҳайрату-л-фуқаҳо» асарининг ислом манбашунослигида тутган ўрни» мавзуларидаги диссертациялар ва улар асосида яратилган монографиялар соҳага оид муҳим тадқиқотлардан саналади.

Илмий аҳамияти билан бир қаторда муҳим амалий қимматга эга бўлган тадқиқотлар ҳам талайгина. Ислом манбалари асосида атама ва ибораларнинг энциклопедик луғатини яратиш ҳам шундай тадқиқотлардан ҳисобланади. Маълумки, шу вақтга қадар яратилган ислом луғатлари бирёклама ёндашув асосида ёзилган. Мазкур луғатга эса мингга яқин Мовароуннаҳр маънавий муҳитга оид истилоҳлар киритилган.

Сўнгги йилларда Академияда шарқ мумтоз адабиёти, ўзбек адабиётининг нодир кўлёмаларини аниқлаш, тадқиқ этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Амалга оширилган филологик тадқиқотлар қаторида “Ислом даври шеърлятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти”, “Ўрта асрлар ислом балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар”, “Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарининг манбашунослик ва матншунослик таҳлили”, “Қуръондаги маъоний илми таҳлили”, “Алишер Навоийнинг “Ҳайрату-л-аброр” достонидаги диний мотивлар”, “Ёқуб Чархий тафсирийнинг филологик таҳлили”, “Юсуф Саккокийнинг “Мифтаҳу-л-улум” асаридаги тилшунослик назариялари” мавзусидаги илмий ишларнинг алоҳида ўрни бор.

Исломшуносликнинг муҳим соҳаларидан бўлган тасаввуф таълимоти тадқиқ этишга ҳам алоҳида эътибор берилмоқда. Жумладан, “Тасаввуф таълимотининг тарихий-фалсафий моҳияти”, “Рушдий “Тазкиратул-авлиё” асари матнларининг шарқ агиографик манбаларини ўрганишдаги аҳамияти”, “Тасаввуф таълимотида валийлик тушунчасининг диний-фалсафий талқини (Алишер Навоийнинг «Насойим ул-муҳаббат» асари асосида)”, “Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг тасаввуфий-ирфоний қарашлари («Шарҳи рубоёй» асари асосида)” мавзуларидаги тадқиқотлар соҳанинг ривожини ўрганишга бағишланган тадқиқотлардан саналади.

Ислом дини таълимоти билан боғлиқ замонавий тадқиқотлар мустақиллик йилларидагина амалга оширила бошланди. Мазкур йўналишда “Ўзбекистонда диний бағрикенгликни мустаҳкамлаш омиллари ва муаммолари”, “ЮНЕСКО фаолиятида диний бағрикенглик тамойиллари (Ўзбекистон Республикаси мисолида)”, “Ўзбекистонда христиан конфессиялари фаолияти ва уларнинг диний бағрикенглик аънаналари шаклланишида тутган ўрни”, “Глобаллашув шароитида диний соҳа ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари”, “Кибермақон ва ислом билан боғлиқ диний-маънавий жараёнлар”, “Ўзбекистон ёшларининг ижтимоий-маданий ҳаётида диний маърифатнинг аҳамияти” мавзуларидаги тадқиқотлар амалга оширилган.

Исломшунослик, диншунослик ва дин билан боғлиқ бўлган замонавий илмий тадқиқотларнинг

катта қисми диний бағрикенглик, диний оқимлар, динларнинг жамият ҳаётидаги ўрни, давлат ва дин масалаларига бағишланган. Замонавий тадқиқотлар доирасида «Дин психологияси» номли ўқув кўлланма, «Исломунослик», «Диншунослик» қомусий лугатлари, «Глобаллашув ва диний жараёнлар», «Тасаввуф атамалари» изоҳли лугати, «Диний бағрикенглик ижтимоий-психологик феномен сифатида», «Ислому маърифати ва ҳозирги замон», «Жаҳолатга қарши маърифат» [7] каби ўнлаб китоблар нашр этилган.

Дунё эътироф этган ислом цивилизацияси маркази мақомига эга юртимизнинг минглаб алломалари, улар яратган бой илмий маънавий мерос ҳақида маълумот бериш, уни дунёга танитиш юртимизнинг ислом цивилизацияси ривожига юксак ўрни ва аҳамиятини илмий асосда чуқур ўрганиш ҳамда халқимизга етказишда энциклопедияларнинг ўрни катта. Ушбу соҳа бўйича амалга ошириладиган ишлар «Ислому энциклопедияси»нинг яратилиши Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг асосий вазибаларидан бири ҳисобланади. 2018-2028 йиллар мобайнида энциклопедиянинг 50 мингдан ортиқ мақола, безак материаллари, харита ва чизмалар киритилган 20 жилддигини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш режалаштирилган. Ушбу лойиҳа Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 16 апрелдаги 5416-сонли «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони [20] ва Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 22 июлдаги «Ўзбекистон халқаро ислом академиясини ташкил этиш ва қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори [21] асосида бажарилмоқда. «Ислому энциклопедияси» кенг қамровли илмий-академик нашр бўлиб, бундай лойиҳа мамлакатимиз тарихида илк маротаба амалга оширилмоқда.

2020 йили энциклопедиянинг биринчи жилди нашр этилди. Уни нашрга тайёрлаш жараёнига юртимизнинг кўзга кўринган олимлари, диний уламолари жалб этилган. «Ислому энциклопедияси» ўзининг мазмун-моҳияти, мундарижаси, хусусиятлари билан бошқа шу соҳадаги энциклопедиялардан тубдан фарқ қилади. Унда айниқса юртимиз алломалари, уларнинг ислом цивилизациясига муносиб улуш бўлиб қўшилган нодир асарлари, шарҳлари, ватанимиздаги ислом

маданияти обидалари, муқаддас қадамжолари ва зиёратгоҳларини ёритишга алоҳида урғу берилади. Энциклопедиянинг биринчи жилдини тайёрлашда Ўзбекистон халқаро ислом академияси профессор-ўқитувчилари ҳамда мамлакатимизнинг бошқа етакчи исломшунослари билан бир қаторда АҚШ, Англия, Туркия, Жазоир, Россия, Қозғистон олимлари ҳам иштирок этди. Унда ислом дини асослари, муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар, динимиз ривожига улкан ҳисса қўшган буюк аждодларимиз ва алломалар ҳақида 1000 га яқин илмий маълумотлар берилган [8]. Энциклопедия ўзининг мазмун-моҳияти ва хусусиятларидан келиб чиқиб, Миср Араб Республикаси, Кувайт, Туркия, Покистон, Эрон, Англия, Германия, Франция, Россия каби давлатларда чоп этилган Ислому энциклопедияларидан принципиал фарқ қилади. Хусусан, уни тайёрлашда юртимиз ва минтақа мусулмонлари учун аънавий бўлган ҳанафий-мотуридийлик тамойилларидан келиб чиқилган. Айрим шахслар, воқеа ва атамалар мазкур энциклопедияда илк марта муомалага киритилган. Мақолалар ёзилишида илмий-объективлик принципларига амал қилинган. Уларнинг аксарият қисми бирламчи манбалар (Қуръон, тафсир, ҳадис, илмий тадқиқотлар) асосида тайёрланган бўлиб, 30 фоиз минтақамизга оид ҳисобланади. Энциклопедиянинг навбатдаги жилдларини тайёрлаш бўйича ишлар давом этмоқда.

Мустақилликнинг сўнгги йилларида исломшуносликнинг муҳим соҳаси бўлган ақида, калом илми бўйича катта ҳажмдаги ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузурида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 11 августдаги «Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги [22] ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 06 ноябрдаги «Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари [23] билан Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази ташкил этилди.

Буюк мутафаккир, мотуридийлик таълимотининг асосчиси имом Абу Мансур Мотуридий ўзи яшаган даврдаёқ замондош олимлар томонидан эътироф этилган ва «Имому-л-мутақаллимин» – «Калом илми

билимдонларининг пешқадами”, “Мусахҳиҳу ақоиди-л-муслимин” – “Муслмонлар ақидасини тўғриловчи”, “Рофеъ иълуму-ш-шариъа” – “Шариат байроқдори”, “Колеъу аобили-л-фитна ва-л-бидъа” – “Фитна ва бидъат тўдаларини тўнтарувчи” каби шарафли номларга сазовор бўлган [9: 11-14]. Дунёда пайдо бўлаётган ғоявий курашлар, дин ниқобидаги экстремистик ва террористик ҳаракатларнинг олдини олиш, уларга қарши курашиш жараёнида мўътадил ақидавий таълимот асосчиси Абу Мансур Мотуридий ва мотуридийшунос олимлар илмий меросини чуқур ўрганиш, уларнинг ақида ва калом илми ривожига қўшган ҳиссасини тадқиқ этиш ва кенг тарғиб қилиш, миллий-диний кадрятларимизни асраб-авайлаш ва ривожлантириш, шу асосда ёш авлодни эзгу умуминсоний ғоялар руҳида тарбиялаш, уларда маънавий ва маърифий қарашларимизга ёт бўлган зарарли таъсирларга қарши мафкуравий иммунитетни кучайтириш муҳим аҳамият касб этади. Марказнинг асосий вазифалари сифатида ақида ва калом илми ривожига беқиёс ҳисса қўшган Имом Мотуридий ва унинг издошлари бўлган алломаларнинг улкан илмий, диний-маънавий меросини чуқур ўрганиш, улар яратган асарларнинг илмий-изоҳли таржима ва қиёсий матнларини нашр этиш, халқ ва жаҳон жамоатчилиги ўртасида кенг тарғиб қилиш, ислом динининг инсонпарварлик моҳияти, маърифий-маданий роли ва ривожланиш йўналишларини илмий асосда ўрганиш, ёш авлодни миллатлараро ва динлараро бағрикенглик, ўзаро ҳурмат, тинчлик-тотувлик каби ислом динининг асл кадрятлари руҳида тарбиялаш, мамлакатда ҳамда хорижий давлатларнинг кутубхоналари ва архив фондларида сақланаётган буюк алломаларнинг калом илмига оид меросини аниқлаш, тадқиқот натижалари юзасидан қомуслар, каталоглар, альбомлар, илмий-оммабоп ҳужжатли фильмлар, ахборот-ресурс базасини тайёрлаш ва оммавий ахборот воситалари, хусусан, Интернет жаҳон ахборот тармоғида эълон қилишни ташкил қилиш, «жаҳолатга қарши маърифат» ғояси асосида ислом динининг илм-маърифат, маънавий поклик, тинчлик-осойишталик, тараққиёт ва бунёдкорликка чақирувчи ғояларини халққа, айниқса, ёшларга етказиш, мутаассиблик, экстремизмнинг мақсадлари, ғоявий негизлари, замонавий кўринишлари ва фаолият услубларини ўрганиш ҳамда уларга қарши курашишнинг

илмий-маърифий асосларини ишлаб чиқиш ва амалиётда қўллаш учун тавсия этиш белгиланган.

Ўзбекистонда Абу Мансур Мотуридий ва мотуридийшунос олимлар илмий меросини ўрганишга бағишланган муҳим тадқиқотлар амалга оширилган.

“Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг «Китоб ат-таъвилот» асари” мавзусидаги диссертация юртимизда мавзу бўйича амалга оширилган илк тадқиқотлардан саналади [6]. Тадқиқотда Мотуридий ҳаётининг босқичлари, унинг илмий ижодига таъсир кўрсатган муайян тарихий, диний шарт-шароитлар, Мовароуннаҳрда, жумладан Самарқанддаги диний, ижтимоий-сиёсий ҳолат ўрганилган. Абу Мансур Мотуридийнинг X аср биринчи ярмида Мовароуннаҳр тарихида, хусусан Самарқанд шаҳри ижтимоий-сиёсий тарихида тутган конкрет мавқеи аниқланган, олим ижтимоий-сиёсий позициясининг ўзи ишлаб чиққан таълимотга таъсири даражаси белгиланган, асарларининг нодир қўлёзма нусхалари аниқланган, «Китоб ат-таъвилот» асари илмий истифодага киритилиб, таълимотнинг Мовароуннаҳрдаги тарихи ва эволюцияси жараёни тўлиқ очиқ берилган. Шунингдек, «Китоб ат-таъвилот» асарининг таркибий қисмлари ҳамда ёзилиш услублари, шунингдек Мотуридийнинг ушбу асари ёрдамида калом таълимотининг янги қирралари аниқланган ва илмий далиллар билан очиқ берилган. Мотуридийликтаълимотидамавжудоламнибилиш ва инсонда ирода эркинлиги масалаларига оид янги қарашлар манбадаги маълумотлар асосида ёритиб берилган. Тадқиқотда Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан олимларнинг мотуридийлик таълимотига бағишланган асарлари ҳамда уларнинг ушбу калом мактабининг ривожланишига қўшган ҳиссалари кўрсатиб берилган [5: 32-37].

С.Оқилов “Абу-л-Муъин ан-Насафий ва унинг мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси” мавзусидаги тадқиқотида ҳам мазкур таълимотни ёритган. Тадқиқотда Мовароуннаҳрда калом илмининг ривожланиш жараёнлари, IX-X асрларда калом илмининг ривожланиши ва бунда Абу Мансур Мотуридий илмий меросининг тутган ўрни, ушбу таълимотга бўлган муносабатлар ўрганилган. Олимнинг калом илмига бағишланган “Табсирату-л-адилла” асари илмий таҳлил қилинган ва ушбу асарнинг дунё фондларидаги қўлёзмалари кодикологик

тавсифланган [14: 21-23]. Асар калом илмига бағишланган мутакаллимлар томонидан турли даврларда ёзилган манбалар билан қиёсланган ва илмий таҳлил қилинган.

Муаллиф Абу-л-Муъин Насафийнинг калом илмига оид илмий меросини комплекс равишда биринчи бор тадқиқ этган. Маълумки, ушбу асар Абу Мансур Мотуридий “Тавҳид” китобининг илк шарҳи сифатида танилган. Мазкур шарҳнинг юксак илмий савияси сабабли у дастлаб Мовароуннаҳрда сўнгра мусулмон дунёсида кенг тарқалган. Бу эса ўз навбатида мотуридийлик таълимотининг кенг қўламли ёйилишига ижобий таъсир кўрсатган. Тадқиқотда мазкур икки асарнинг кенг қамровли қиёсий таҳлили амалга оширилган. “Табсирату-л-адилла” асарининг мотуридийлик номи билан аталган таълимотнинг пайдо бўлиши ва бу таълимотнинг дастлаб Мовароуннаҳрда сўнгра мусулмон мамлакатларига ёйилишидаги хизматлари очиб берилган.

Калом илми ривожига насафлик олимлар катта ҳисса қўшганлар. Шулар жумласида Абу Ҳафс Умар Насафийнинг муносиб ўрни мавжуд. “Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили” мавзусидаги тадқиқот ҳам бу йўналишдаги йирик тадқиқотлар сирасига киради. Тадқиқотда XI–XII асрларда Мовароуннаҳрдаги ақоид илмлари ривожига оид диний-мафкуравий муҳит хусусиятлари тарихий-диний тадқиқотларни қиёсий-типологик таҳлил қилиш орқали амалга оширилган. Абу Ҳафс Насафийнинг ҳаёти, илмий мероси ва уларнинг қўл ёзма нусхалари, таржималари, замонавий шарҳлари аниқланган, олимнинг тафсир, ҳадис, фикҳ, ақида соҳалари ривожига қўшган муносиб хизматлари очиб берилган. “Ақоид” асарининг жаҳон фондларидаги қўлёзмаларини аниқланиб, улар манбашунослик, исломшунослик нуқтаи назаридан кодикологик тавсифланган. Асарда келтирилган маълумотлар асосида аҳли сунна ва-л-жамоанинг диний-мафкуравий хуружларга қарши бериладиган далиллари келтирилган [3: 62-67].

Абу Ҳафс Насафийнинг имон, усулу-д-дин, тавҳид, ҳижрат, боғий, жиҳод, бидъат ва такфир тушунчаларига аҳли сунна ва-л-жамоа таълимоти асосида янгиланган таърифларнинг берилганлиги тадқиқотнинг янгиллиги сифатида аҳамиятга молик. Шунингдек, ислом тарихидаги муътазила,

мушаббиха, мужассима каби йигирмадан ортик оқимларга раддия бериш методологияси тизимга солинган. Олимнинг муфассир сифатидаги фаолияти жумладан, унинг “Тайсир фи-т-тафсир” ва “Тафсири Насафий” асарлари тадқиқ этилган, илмий истифодага киритилган. Асарнинг илмий аҳамияти унинг араб, урду, турк тилларида замонавий шарҳлар ёзилишига хизмат қилган ва мазкур шарҳлар мусулмон дунёсида эътиборга молик манбалардан ҳисобланади [2].

“Абу-л-Муин Насафий илмий меросининг Мовароуннаҳр калом таълимоти ривожидидаги аҳамияти” мавзусидаги “Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт” ихтисослиги бўйича ёзилган тадқиқотда Абу-л-Муин Насафийнинг калом илми ривожига қўшган ҳиссаси, адашган фирқалар эътиқодини тўғриловчи аҳлу-с-сунна ва-л-жамоа илғор фикрли алломаси ҳамда Мовароуннаҳрга хос бўлмаган, ноанъанавий диний-ақидавий ғояларга қарши курашнинг назарий асосчиси сифатидаги фаолияти Куръон ва ҳадис, урф ва қиёс йўли билан асосланган, алломанинг «Табсирату-л-адилла» ва «Ат-Тамҳид ли қаваиди-т-тавҳид» асарларида баён этилган – диний муттаассибликни, фирқалараро мутаносибликни келтириб чиқарувчи ақидапарастликни тўғриловчи таълимотининг моҳияти ахлоқий етуклик, маънавий баркамоллик, соф эътиқодий барқарорлик ғояларига асослангани очиб берилган. [4].

“Саъдуддин Тафтазонийнинг темурийлар даври мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси” мавзусидаги тадқиқотда темурийлар даври Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий, маънавий муҳити, маҳаллий олимларнинг мотуридия таълимотига оид илмий мероси, хусусан Саъдуддин Тафтазонийнинг асарлари тадқиқ этилган. Олимнинг калом илмига оид “Шарҳ ал-Ақоид ан-насафия”, “Мақосид ат-толибин фи усул ад-дин”, “Шарҳ ал-Мақосид”, “Ғояту таҳзиб ал-калом фи таҳрир ал-мантиқ ва-л-калом” асарлари, уларга ёзилган шарҳ, ҳошия, таълиқлари аниқланган ҳамда олимнинг ақидавий масалаларни таснифлаш, далиллаш услублари таҳлил қилинган [16: 307-311].

Мотуридия таълимоти шартли равишда “асос солиниш”, “шаклланиш”, “ривожланиш”, “кенг ёйилиш” каби тадрижий босқичларни босиб ўтган ва Саъдуддин Тафтазонийнинг юқоридаги ақидавий асарлари таълимотнинг кенг ёйилишида

муҳим омил бўлган. Жумладан, алломанинг асарлари усмонлилар шайхулислом Шамсуддин Муҳаммад ибн Ҳамза Фанорий Ҳанафий (751-834/1350-1431) орқали мамлакат ҳудудига ҳам кенг тарқалган, расмий таълим даргоҳларида асосий дарслик сифатида ўқитилган. Аллома меърож масаласида ҳамма жисмлар таркибий тузилиш жиҳатидан бир-бирига ўхшаш бўлиши, бошқа жисмлар осмонга кўтарилгани сингари инсон ҳам самога чиқа олиши мумкинлиги тўғрисидаги фикрлари билан замонавий астрофизика, кимё фанларига оид илмий-назарий гипотезаларни илгари суради ҳамда аниқ ва табиий фанларга тааллуқли қонуниятларни мотуридия таълимотида ҳам қўллаганини исботлашга уринади. Саъдуддин Тафтазоний Ҳанафий-мотуридий олими бўлишига қарамасдан, шофий, моликий, ханбалий мазҳаблари учун ҳам бирдек аҳамиятли эканлиги Зайнуддин Қосим ибн Кутлубуғо Ҳанафий (802-879/1399-1474), Бадруддин Муҳаммад ибн Абу Бакр Моликий (763827/1362-1424), Жалолуддин Абдурахмон ибн Абу Бакр Суютий Шофий каби машҳур 17 та олим фикрларига таянган ҳолда асосланган [15].

“Абу Жаъфар Таҳовийнинг «Ақида» асари ва унинг шарҳлари – Ҳанафийлик таълимотига оид манба” мавзусидаги тадқиқот юртимизда машҳур бўлган ақидавий манбалардан бирига бағишланган. Маълумки, Абу Жаъфар Таҳовий дастлаб шофийлик мазҳаби намоёндаси бўлган. Унинг мўътадил таълимот сифатида диний бағрикенгликка асосланган ва мутаассибликдан холи тамойиллари таъсирида Ҳанафийлик мазҳабига ўтган ва унинг иш сабаблари очиб берилган. Абу Жаъфар Таҳовий ва Абу Мансур Мотуридийларнинг Ҳанафийлик эътиқодига оид масалаларни баён қилишдаги ўзига хос қарашлари киёсий асосда очиб берилган [18].

Тадқиқотлардаги концептуал хулосалар, назарий ва амалий ишланмалар, чоп этилган нашр ишларидан маънавий-маърифий тарғибот ишларининг таъсирчанлигини таъминлаш, мутаассиблик, экстремизм ва терроризмнинг асл мақсадини фож этишга қаратилган самарали усул-услугларини ишлаб чиқиш, ёш авлодни миллий ва диний кадрларга ҳурмат руҳида тарбиялаш ҳамда давлат ва жамоат ташкилотларида тарғибот-ташвиқот, малака ошириш ишлари, ўқув семинар, давра суҳбатларини ўтказиш жараёнида самарали истифода этилмоқда.

Тадқиқот натижаларидан олий таълим муассасалари, академик лицейлар ва халқ таълими мактабларида «Экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари», «Диншунослик асослари», «Дунё динлари тарихи» фанларини ўқитишда, Ўзбекистон мусулмонлари идораси тасарруфидаги диний ўқув билим юртларининг ўқув жараёнида, шунингдек Ўзбекистон халқаро ислом академиясидаги «Ислом тарихи», «Қуръоншунослик», «Ҳадисшунослик», «Тасаввуф», «Ислом ва ҳозирги замон», «Динлардаги оқимлар ва секталар», «Ахборот истеъмоли маданияти», «Дин фалсафаси», «Дин социопсихологияси», «Дин психологияси», «Ислом манбашунослиги» [10] каби фанларни ўқитишда кенг фойдаланилмоқда.

Исломшуносликка бағишланган тадқиқотлар ўзининг илмий-назарий асослари, асл манбаларнинг истифода этилиши, холислиги билан ажралиб туради ва улар жамиятда баркамол шахсларни шакллантириш, комил инсон сифатида тарбия топишига хизмат қилади.

НАТИЖАЛАР

Ўзбекистонда исломшуносликнинг илмий, назарий асосларини мустаҳкамлаш бўйича амалга оширилган муҳим ишларнинг маълум қисми диссертациялар, монографиялар ва илмий мақолаларда ўз аксини топган. Жумладан, биринчи марта олий малакали илмий кадрлар рўйхатига янги «Исломшунослик» мутахассислиги киритилди. Ушбу мутахассислик таркибига «Ислом тарихи ва манбашунослиги», «Қуръоншунослик, ҳадисшунослик», «Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт», «Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги» ихтисосликлари киритилган ва юқоридаги ихтисосликлар бўйича фан доктори илмий даражасини олиш бўйича диссертациялар ҳимоясига ихтисослашган Илмий кенгаш очилиб, ўз фаолиятини олиб бормоқда. Илмий кенгашда исломшуносликнинг долзарб муаммоларига бағишланган илмий тадқиқотлар натижасида шаклланган диссертациялар ҳимоя қилинмоқда. Қисқа муддатда кенгашда 26 та фалсафа доктори ва 8 та фан доктори диссертациялари муваффақиятли ҳимояси амалга оширилди. Мазкур соҳаларга тайёргарлик босқичи сифатида Ўзбекистон халқаро ислом академиясида докторантура очилган ва ҳозирда 61 нафар докторант таълим олмоқда. Исломшунослик

фанлари мутахассислигида калом илмининг ажратилганлиги унга берилаётган эътиборни кўрсатади.

Юртимиздаги ислохотлар натижасида исломшунослик соҳаси янада юқорироқ ривожланиш палласига ўтди. У нафақат республикамиз, балки халқаро нуфуз доирасига кириб бормоқда. Жумладан, Академияда жаҳонда маданиятлараро, динлараро мулоқот соҳасидаги ҳамкорликни ҳамда ўзаро илмий тадқиқотларни ривожлантириш мақсадида ЮНЕСКО халқаро ташкилотининг «Диншунослик ва жаҳон динларини қиёсий ўрганиш ЮНЕСКО» кафедраси очилди.

Академияда ISESCO (Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ислом ташкилоти) махсус кафедраси ҳам очилди. У 2017 йилнинг 26 август кунини Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан ўз фаолиятини бошлаган. 2017 йилнинг 22–25 май кунлари Ўзбекистон делегацияси ICESCO Бош қароргоҳи Марокаш пойтахти Рабат шаҳрида амалий ташриф билан бўлиб, «Ислом цивилизациясини ўрганиш ICESCO» кафедрасини ташкил этиш юзасидан Англашув меморандумини имзолади. Кафедрани ташкил этишдан мақсад – мусулмон дунёсидаги таълим, илм-фан ва маданият тарихи ҳамда уларнинг ҳозирги ҳолатини ўрганиш ва улар ҳақида талабаларга чуқурлаштирилган махсус курсларни ўқитишдан иборат.

Академия таркибида “Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA” кафедраси, “Араб тили ва адабиёти Ал-Азҳар” кафедраси ҳам очилган. Ҳозирги кунда бу кафедралар жадал халқаро ҳамкорлик ишларини бошлаб юборган.

Академияга халқаро мақом берилганлиги муносабати билан ўтган қисқа муддат ичида Мисрнинг Ал-Азҳар, Туркиянинг Ибн Халдун, Истанбул, Салжуқ, Кастамону, Индонезиянинг Жакарта Саҳид университетлари, шунингдек Буюк Британия, Қозоғистон давлатлари олий таълим муассасалари ва марказлари билан Англашув меморандуми имзоланган ва ҳозирда улар бўйича жадал иш олиб борилмоқда.

Академияга Европа, Африка, Америка, Австралия ва Осиё мамлакатларининг 20 дан ортиқ давлатларидан ташриф ва мурожаатлар амалга оширилганди. Айниқса, Миср Араб Республикаси Бош имоми, Ал-Азҳар мажмуаси раҳбари, исломшунос олим Аҳмад ат-Тойиб

бошчилигидаги делегация, Ислом тараққиёт банки Президенти Бандар Ҳажжар бошчилигидаги делегациянинг ташрифлари халқаро алоқаларни ривожлантиришда муҳим ўрин тутди.

Академия профессор-ўқитувчилари, илмий ходимлари, докторантлари томонидан ўндан зиёд мамлакатга йигирмага яқин хорижий илмий сафарлар ташкил этилди. 2018–2019 ўқув йилида Академияга 5 нафар хорижий талаба ўқишга қабул қилинди ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳужжатлари асосида хорижий талабаларни ўқишга қабул қилиш ҳамда чет эллик профессор-ўқитувчиларни таълим жараёнига жалб қилиш бўйича ҳуқуқий база яратилди. Шунингдек, Академия магистратура ва докторантурасига ҳам хорижлик талабаларни қабул қилиш режалаштирилган.

ХУЛОСАЛАР

Ўзбекистонда дунёвий ва диний билимлар уйғунлигида мутахассис тайёрловчи олий таълим муассасаси Ўзбекистон халқаро ислом академияси да Қуръон илмлари, ҳадиси шариф, ислом ҳуқуқи, ақида, тасаввуф, ислом иқтисодиёти ва молияси, ислом тарихи, манбашунослиги ва фалсафаси каби диний таълим йўналишлари, диншунослик, халқаро муносабатлар, хорижий тиллар, зиёрат туризми ҳамда мумтоз шарқ адабиёти сингари дунёвий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари бўйича бакалавр ва магистрлар, шунингдек, ушбу соҳада чуқур тадқиқотлар олиб борувчи илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш устида ишламоқда. Республикадаги барча ислом таълим муассасалари фаолиятини ўқув-меъёрий ва ўқув-услубий жиҳатдан таъминлаш ҳамда мувофиқлаштириш, ислом динининг асл моҳиятини ва инсониятни эзгуликка элтувчи дин эканлигини илмий асосланган ҳолда теран ўрганиш ҳамда тарғиб этиш, илмий тадқиқотлар натижалари бўйича диний-маърифий, маънавий-ахлоқий йўналишлардаги илмий, илмий-оммабоп адабиётларни тайёрлаш ва нашр қилиш билан шуғулланмоқда. Шунингдек, Интернет жаҳон ахборот тармоғида таълим ресурсларини яратиш ва мунтазам янгилаб бориш, малакали хорижий мутахассисларни таълим жараёнига жалб қилиш, Академия мутахассисларини нуфузли хорижий олий диний таълим ва илмий муассасаларга

малака ошириш ҳамда тажриба орттириш учун юбориш каби муҳим вазифаларни амалга оширишни назарда тутди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Абдуллаев А. Абу Лайс Самарқандийнинг Мовароуннахр тафсирунослигида тугган ўрни. –Тошкент, “Мовароуннахр”, 2013. – 216 б.
2. Аллоқулов А. Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент. 2018.
3. Аллоқулов А. Умар Насафий ва унинг “Ақоид” асари таҳлили // Тошкент ислом университети Илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2016. – № 4. – Б. 62-66.
4. Даминов Э. Абу-л-Муин Насафий илмий меросининг Мовароуннахр калом таълимоти ривожига аҳамияти, Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент. 2019.
5. Зиёдов Ш. Абу Мансур ал-Мотуридий ва калом таълимоти // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 2000. – № 3. – Б. 32–37.
6. Зиёдов Ш. Абу Мансур Мотуридий ва унинг “Китоб ат-таъвилот” асари / Монография. Тошкент: «Фан» нашриёти. 2009, 140 б.
7. Илмдан бошқа нажот йўқ. Муаллифлар жамоаси. – Т: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2015. – 156 б.
8. Ислом энциклопедияси. Тошкент. 2020.- 495 б.
9. Исломов З. Абу Мансур Мотуридий илмий муҳити. Имом Абу Мансур Мотуридий ва мотуридия таълимоти: ўтмиш ва бугун” мавзусидаги халқаро конференция материаллари тўплами. 2020. –Б.11-14.
10. Исломов З., Махсудов Д., Тоҳиров Ж. Ислом манбашунослиги. Дарслик. Тошкент. 2019.
11. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Шайх Абдулазиз Мансуров. Тошкент. 2018.
12. Махсудов Д. Абул Баракот ан-Насафий ва унинг “Мадорик ат-танзил ва ҳақоик ат-таъвил” асари”. – Тошкент: Мовароуннахр, 2014. – Б. 198.
13. Насруллаев Н. Лутфуллох Насафий. – Тошкент. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014. - 32 б.
14. Оқилов С. «Табсират ал-адилла»нинг қўлёзма нусхалари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2003. – № 1. – Б. 21-23.
15. Палванов У.Саъдуддин Тафтазонийнинг теурилар даври мотуридия таълимоти ривожига қўшган ҳиссаси. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент. 2020.
16. Palvanov O'. Allamah Sa'duddin al-Taftazani: prominent scholar of the hanafi-maturidi school // International Scientific Journal, Theoretical & Applied Science. – Philadelphia, USA, 2019. Issue: 06 Volume: 74. – P. 307-311.
17. Раҳимжонов Д. Абу Ҳафс Насафий. – Т. «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2010. – Б. 40.
18. Сағдиев Ҳ. Абу Жаъфар Таҳовийнинг «Ақида» асари ва унинг шарҳлари – ханафийлик таълимотига оид манба. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. Тошкент. 2017.
19. Тажиев А. Диний бағрикенгликнинг ҳадислардаги ифодаси // Имом Бухорий сабоқлари.- Самарқанд. 2019. №3.-Б.66-67.
20. <https://lex.uz/docs/3686277>
21. <https://lex.uz/docs/3791929>
22. <https://lex.uz/docs/4945427>
23. <https://lex.uz/ru/docs/5084643>

